

Mirosław J. Hoffmann

Początki stabilizacji osadnictwa ziem pruskich w świetle analizy zasiedlenia Półwyspu Sambijskiego

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 3-19

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY i MATERIAŁY

Mirosław J. Hoffmann

Początki stabilizacji osadnictwa ziem pruskich w świetle analizy zasiedlenia Półwyspu Sambijskiego*

Jedną z istotniejszych kwestii dla pradziejów ziem pruskich jest ustalenie czasu, od którego osadnictwo tych ziem zaczyna być względnie stałe i stabilne. Zagadnienie to — obok pojawienia się „bałtyjskich” cech w kulturze ludów zasiedlających ziemie pruskie — jest podstawowym dla rozważań nad określeniem momentu dziejowego, od którego obszar u południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku podlegać zaczął okupacji osadniczej Zachodnich Bałtów — przodków historycznych Prusów.

W sensie historyczno-geograficznym pod pojęciem ziem pruskich rozumieć należy obszar położony u południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku, między dolną Wisłą a Niemnem. We wczesnym średniowieczu kraina ta zasiedlona była przez zachodni odłam ludów bałtyjskich — Prusów i Jaćwingów. Wcześniej zamieszkiwali ją Bałtowie Zachodni, którzy dość powszechnie utożsamiani byli z protoplastami Prusów. Teza o etnicznej i kulturowej ciągłości starożytnych i wczesnośredniowiecznych mieszkańców tych ziem akcentowana była zwłaszcza przez archeologów wschodniopruskich. Do jej wypracowania i ugruntowania najbardziej przyczyniły się studia Adalberta Bezenbergera, Wilhelma Gaerte, Carla Engla oraz Wolfganga La Baume¹. Głównym orędownikiem teorii o niezwyklej stabilności plemion pruskich, które trwać miały niezmiennie na swoich terytoriach od starożytności po średniowiecze był jednak Lothar Kilian. Badacz ten wysunął hipotezę, że Prabałtowie wyodrębnili się już w połowie III tysiąclecia p.n.e. w rejonie Powiśla i na terenie zachodnich Mazur na podłożu kultur neolitycznych i wczesnobrązowych, głównie zaś kultury rzucewskiej. Rozpad tego układu kulturowego identyfikował on z procesem oddzielania Zachodnich Bałtów od ich wschodnich pobratymców. Pogląd ten upowszechnił Kilian już w 1939 r., a następnie rozwinął go i bronił w kolejnych swoich pracach publikowanych na przestrzeni ponad czterdziestu lat². W rozważaniach swych nie uwzględniał faktu, że kultura rzucewska nie znalazła wyraźnej kontynuacji w żadnym z zespołów kulturowych epoki brązu.

* Opracowanie to przygotowano na podstawie analizy źródeł przeprowadzonej podczas realizacji projektu badawczego (nr rejestracyjny I P108 065 07) pod tytułem: „Terytorialno-chronologiczne zróznicowanie kultury kurhanów zachodniobałtyjskich”, finansowanego przez Komitet Badań Naukowych.

1 C. Engel, *Vorgeschichte der altpreußischen Stämme*, Königsberg 1935, ss. 7–9.

2 L. Kilian, *Das Siedlungsgebiet der Balten in der älteren Bronzezeit*, *Altpreußen. Vierteljahresschrift für Vorgeschichte und Volkskunde* (dalej: *Altpreußen*), 1939, t. 3, ss. 107–114; tenże, *Haffküstenkultur und Indogermanenheimat*, *Gothiskandza, Blätter für Danziger Vorgeschichte*, 1940, z. 2, ss. 3–7; tenże, *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*, Bonn 1955; tenże, *Die Völker in Westpreussens Vorzeit*, *Westpreußen-Jahrbuch*, 1983, t. 33, ss. 41–54.

Józef Kostrzewski, analizując relacje między kulturą łużycką i bałtyjską poruszył problem domniemanej wspólnoty bałtosłowiańskiej, sugerując, że proces wyodrębniania Zachodnich Bałtów nastąpił w ostatnich wiekach p.n.e.³

Z kolei geomorfolog Vytautas Gudelis podjął próbę — nieudaną zresztą — określenia granic rozmieszczenia ludów bałtyjskich u schyłku epoki brązu na podstawie dyspersji hydronimów pochodnych od źródłosłowu „gal”.

Dla problemu pochodzenia Bałtów bardzo ważne były językoznawcze opracowania Kazimierza Bugi, Hansa Krahe, a także Władimira Nikołajewiça Toporova oraz Olega Nikołajewiça Trubačeva⁴. Między innymi na podstawie studiów tych badaczy Henryk Łowmiański wysunął hipotezę, że Zachodni Bałtowie dotarli nad Morze Bałtyckie stosunkowo późno, natomiast ich kolebka znajdowała się w dorzeczu górnego Dniepru i Prypeci, a więc w sąsiedztwie pierwotnych siedzib ludów bałtyjskich⁵.

Brak jest źródeł pisanych wskazujących na moment dziejów, w którym Bałtowie zasiedlili swoje historyczne siedziby nad Bałtykiem. Z przekazów pisarzy antycznych wynika, że zachodni odłam tego ludu zajmował tereny u południowo-wschodnich wybrzeży Morza Bałtyckiego już w I—II w. n.e.

A jak przedstawia się ten problem w świetle źródeł archeologicznych, głównie analizy osadnictwa? Osadnictwo ziem pruskich — w tym kwestia początków jego stabilizacji — jest zagadnieniem tak obszernym, że wykracza z pewnością poza ramy tego opracowania. Dlatego też ograniczę się do terenu Półwyspu Sambijskiego, który przez starożytność i wczesne średniowiecze dominował pod względem intensywności zasiedlenia w skali ziem pruskich.

Podjęwając próbę odtworzenia struktury osadniczej w określonym etapie prądziejów, pamiętać trzeba, że osadnictwo to ciągle proces przystosowywania populacji ludzkich do zmieniających się warunków środowiska geograficznego. Zatem osadnictwo ziem pruskich w I tysiącleciu p.n.e. to skumulowany obraz, będący wynikiem nawarstwienia się wielu terytorialnych układów osadniczych funkcjonujących w określonych odcinkach czasowych.

Z perspektywy badawczej obejmującej całą strefę leśną Europy Wschodniej i Środkowej sformułować można przynajmniej dwa założenia wstępne procesu kształtowania i rozwoju ekumen ludzkich w I tysiącleciu p.n.e. Pierwsze z nich stwierdza, że na tym etapie stabilizacji bytu siedliska nie były rozrzucone równomiernie, lecz powstawały w rejonach wyróżniających się dostępnością zasobów bogactw naturalnych ułatwiających działania ludzi w różnych dziedzinach gospodarki ekstensywnej. Siedliska lokowano mniejszymi lub większymi zespołami oddzielonymi od siebie rozległymi przestrzeniami niezamieszkałymi. Założenie drugie zostało oparte na obserwacji, iż ekumeny powstałe w okresie pierwocin osadnictwa o cechach stabilizacyjnych stanowiły centralne punkty odniesienia dla tworzonych w następnych wiekach. Do cech stabilizacyjnych

3 J. Kostrzewski, *Stosunki między kulturą łużycką i bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałtosłowiańskiej*, Slavia Antiqua, 1956, t. V, ss. 1—75.

4 K. Buga, *Jotvingu žemes upiu wardu galune -da*, Rinkūniai raštai, 1961, t. 3, ss. 601—605; H. Krahe, *Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache*, Heidelberg 1954; V. N. Toporov, O. N. Trubačev, *Lingvističeskij analiz gidronimov Verchnego Podneprov'ja*, Moskwa 1962.

5 H. Łowmiański, *Pogranicze słowiańsko-jaćwieskie*, Acta Baltico-Slavica, 1966, t. 3, ss. 89—98.

należy zaliczyć, m.in. nakład pracy poniesionej przez grupy ludzi w trakcie budowy siedliska, np. osiedli sztucznie umocnionych.

Półwysep Sambijski obejmuje obszar około 1210 km², którego wschodnią granicę wyznacza w części północnej nasada Mierzei Kurońskiej, a na południu ujście Pregoly. Pod względem tektonicznym obszar ten położony jest w obrębie platformy wschodnioeuropejskiej, którą tworzy prekambryjska tarcza krystaliczna przykryta płytowo ułożonymi skałami późniejszych er. Jej fundamenty zbudowane są głównie z granitów i gnejsów. W kambrze platforma została silnie wyniesiona, po czym zaczęła się formować pokrywa skał osadowych o miąższości przekraczającej 2000 m. Podczas starszego okresu kenozoiku powstały m.in. trzeciorzędowe utwory z węglem brunatnym oraz glaukonitowe formacje zawierające bursztyn⁶. Wtedy też, wskutek ruchów tektonicznych, zarysowały się synkliny mające istotny wpływ na późniejsze ukształtowanie powierzchni Półwyspu Sambijskiego. Trzeciorzędowe formacje bardzo czytelnie rysują się w postaci sekwencji różnobarwnych utworów w obrywkach klifowych brzegów północno-zachodniej części półwyspu. U schyłku trzeciorzędu jego obszar pokryty został lodolądem skandynawskim. O ukształtowaniu powierzchni zadecydowała ostatnia faza zlodowacenia bałtyckiego.

Rzeźbę terenu tworzą głównie równiny wzniesione do 50 m n.p.m. z występującymi w centralnej i północno-zachodniej partii ciągami moreny czołowej, których maksymalna wysokość osiąga 111 m n.p.m. (b. Rinauer Berg). Mają tu swój początek pasma wzgórz rozciągających się na północ i na południe.

Charakterystyczną cechą sieci hydrograficznej Półwyspu Sambijskiego jest prawie całkowity brak jezior. Rzeki Półwyspu Sambijskiego należą do zlewiska Oceanu Atlantyckiego, płyną wśród równin i mają spokojny oraz wyrównany bieg. Większe z nich to uchodzące do Zalewu Wiślanego Nelma (b. Forkener Fliess), Primorskaja (b. Germauer Mühlenfliess) i Grajewka (b. Laukefliess) oraz Kurowka (b. Dariener Beek) i Zielenogradka (b. Bledauer Beek), które odprowadzają swoje wody do Zatoki Kurońskiej. Północno-zachodnia część półwyspu odwadniana jest za pośrednictwem uchodzących do morza poprzez klifowe brzegi małych cieków wodnych, między innymi: b. Gausup-Schlucht, Rauschener Mühlenfliess, Lachs-Bach, Rantauer Bach, Alknicker Bach oraz Pobethener Mühlenfliess. Brak jest rzek o dużych przepływach. Głównym źródłem ich zasilania są opady atmosferyczne oraz topniejąca pokrywa śnieżna.

Gleby makroregionu to przede wszystkim formacje brunatne kwaśne, które koncentrują się w centralnej i północnej partii półwyspu. Zachodnia i wschodnia część obszaru pokryta jest glebami brunatnymi właściwymi, natomiast w południowo-wschodniej dominują bielice.

Półwysep Sambijski położony jest w umiarkowanie ciepłej strefie klimatycznej, w której kontynentalne cechy klimatu łagodzone są wpływami morskimi. Z wiatrami zachodnimi docierają masy polarnomorskiego powietrza znad Atlantyku, a równinny charakter terenu umożliwia ich swobodny przepływ. Rzadko, głównie zimą, napływają chłodne, arktyczne masy powietrza z północy. Dopływ mas powietrza atlantyckiego zapewnia odpowiednią ilość wilgoci.

⁶ E. G. Zaddach, *Das Tertiärgebirge Samlands*, Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg (dalej: SPÓG), 1867, t. VIII, ss. 106--107, tabl. VI--XVII.

Morze Bałtyckie w rejonie Półwyspu Sambijskiego nie zamarza przez cały rok. Mimo braku diagramów pyłkowych dla tego terenu, przyjmuje się, że u schyłku okresu subborealnego — a więc w pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. — klimat był wilgotniejszy i cieplejszy niż współcześnie⁷. Natomiast w początkach okresu subatlantyckiego, który zsynchronizować można z drugą połową I tysiąclecia p.n.e., warunki klimatyczne były już porównywalne z obecnymi⁸.

Obszar Sambii u schyłku XIII w. pokryty był w około 70% lasami. Ich koncentracje występowały przede wszystkim we wschodniej i północnej części półwyspu, o czym pośrednio świadczą duże kompleksy leśne (b. Fritzen— i Warnicker Forst) istniejące współcześnie. Tereny nie zalesione znajdowały się wzdłuż zachodniego wybrzeża półwyspu oraz w dolinach większych rzek, przede wszystkim: Nelmy, Primorskiej, Grajewki i Zielenogradki.

Głównym bogactwem naturalnym półwyspu jest bursztyn. Jego wybrzeże nazywane jest „bursztynowym”, gdyż znajduje się tu około 94 % światowych zasobów tego surowca. Układ formacji rysujących się w obrywkach wysokich brzegów półwyspu uwidacznia płytkie zaleganie glaukonitowego piasku, w którym występuje bursztyn. Znajdująca się pod utworami piasku kurzawkowego warstwa bursztynonośna osiąga w klifie północnego brzegu miąższość aż 2 m⁹. Najbardziej wypłyca się w rejonie Filina (b. Klein Kuhren) i Primorja (b. Gross Kuhren), a zwłaszcza Rybnoje (b. Loppönnen) i Zaostrowia (b. Rantau), gdzie jej strop znajduje się na poziomie morza. Jeszcze zasobniejsze w bursztyn jest zachodnie wybrzeże Półwyspu Sambijskiego. Warstwy bursztynodajne układają się tu w ten sposób, że najwyżej występują w północnej części, gdzie w okolicy Donskoje (b. Gross Dirschkeim) zalegają na wysokości około 4 m n.p.m., przy przeciętnej grubości wynoszącej 1,5 m. Im bardziej na południe, tym formacje te obniżają się i zwiększają swoją miąższość, by w rejonie Jantarnego (b. Palmnicken-Kraxteppelin) zejść do głębokości 6 m poniżej przy miąższości przekraczającej 7 m, a więc ich strop znajduje się jeden metr powyżej poziomu morza.

W opracowaniu tym przyjęto uproszczony schemat chronologiczny, według którego I tysiąclecie p.n.e. podzielono na trzy fazy:

— faza I (zwana też „późnobrązową”) obejmuje IV—VI okres epoki brązu (dalej: EB), a więc przedział czasowy między X a VI wiekiem p.n.e.;

— faza II, określaną również „wczesnożelazną”, mieści się między V a II wiekiem p.n.e., obejmując czas między okresem halsztackim D (dalej: Ha D) a środkowym okresem lateńskim (LT B);

— faza III („przedrzymska”), datowana jest na schyłek II oraz I wiek p.n.e., czyli na tzw. młodszy okres przedrzymski.

Na Półwyspie Sambijskim odkryto dotąd sto sześćdziesiąt dwa stanowiska archeologiczne z I tysiąclecia p.n.e., w tym aż sto trzydzieści nekropoli kurhanowych, w obrębie których zarejestrowano łącznie co najmniej czterysta trzy kurhany. Ponadto odnotowano trzy cmentarzyska płaskie, sześć osiedli, jedenaście skarbow oraz trzynaście znalezisk luźnych. Obszar ten jest rejonem

7 J. Stasiak, *Itolocen Polski północno-wschodniej*, Warszawa, 1971, s. 71.

8 J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław 1973, s. 244.

9 G. Berendt, *Vorbemerkungen zur geologischen Karte der Provinz Preußen*, SPÖG, 1866, t. VII, ss. 73–76.

największej koncentracji punktów osadniczych o długotrwałym okresie użytkowania, funkcjonujących często w przedziale czasowym od IV/V EB do młodszego okresu przedrzymskiego.

Jak wykazała analiza chronologiczno-typologiczna zabytków, czas powstania i użytkowania co najmniej siedemdziesięciu dwóch stanowisk należy odnieść do młodszych okresów EB. Część z nich użytkowana była także w II fazie chronologicznej, co razem z nowo powstałymi daje liczbę stu trzydziestu punktów osadniczych.

Z ogólnej liczby trzydziestu trzech stanowisk datowanych na młodszy okres przedrzymski znakomita większość funkcjonowała już w fazie poprzedniej. Tylko kilka z nich przetrwało w strukturach wczesnożelaznych do pierwszych wieków naszej ery.

Powyższa globalna statystyka stanowisk archeologicznych zanotowanych w obrębie Półwyspu Sambijskiego prowadzi do wniosku, że obrazują one poszczególne etapy powstawania, rozwoju i zaniku konkretnej struktury osadniczej funkcjonującej w określonym czasie i terytorium. Jej ewentualne korzenie demograficzne i kulturowe w starszych układach osadniczych oraz kontynuacje w innych jakościowo uwarunkowaniach mogą zostać zaobserwowane w szczegółowej analizie lokalnych ugrupowań strefowych.

Punkty osadnicze z późnych okresów EB zanotowane zostały na całym niemal półwyspie, z wyjątkiem jego części środkowej. Reprezentowane są głównie przez cmentarzyska kurhanowe, w których sąsiedztwie nie zarejestrowano żadnych śladów osiedli ani obozowisk. Jedyne trzy cmentarzyska płaskie (Bałtjusk (b. Pillau), stan. II; Filino; Pokrowskoje (b. Sorgenau), stan. II) zlokalizowano w pobliżu zachodniej i północnej krawędzi półwyspu. Brak śladów osiedli — z wyjątkiem trzech (Hołmy (b. Mülsen), stan. II), z których przynajmniej dwa użytkowane były przez dwie (Priegolskij (b. Moditten) lub trzy fazy chronologiczne (Gracziowka (b. Craam), stan. II) — może być wynikiem niedostatków badawczych, lecz sugeruje przede wszystkim niestabilność osadnictwa. Z drugiej jednak strony fakt istnienia dość rozległych cmentarzysk, użytkowanych przez kilka pokoleń, osłabia tezę o dużej mobilności grup ludzkich obecnych na półwyspie. Można przyjąć, że wspólnoty użytkujące poszczególne cmentarze ograniczały zasięg swojej działalności osadniczej i gospodarczej do obszaru, którego centralnym punktem odniesienia był właśnie cmentarz. Zapewne w jego dalszym lub bliższym sąsiedztwie funkcjonowały osady nie umocnione, często przenoszone w inne miejsce, zgodnie z potrzebami mieszkańców. Śladów tych stanowisk nie zdołano uchwycić, ze względu na ich nikłą warstwę kulturową, prymitywizm zabudowy i późniejsze zniszczenia.

Analiza kartograficzna punktów osadniczych z późnych okresów EB pozwala na wydzielenie w obrębie półwyspu kilku stref działalności gospodarczej i osadniczej. Pierwsza obejmuje najbardziej bursztynodajne tereny, gdzie w pasie nadmorskim (o szerokości około 6 km) zachodniego i północnego wybrzeża odkryto na obszarze o łącznej powierzchni prawie 240 km² czterdzieści trzy stanowiska. Teren ten wyróżnia się największym zagęszczeniem punktów osadniczych z młodszych okresów EB w całej strefie południowo-wschodniego pobrzeża Bałtyku. W obrębie tego obszaru, gęsto rozlokowane stanowiska

Morze Bałtyckie w rejonie Półwyspu Sambijskiego nie zamarza przez cały rok. Mimo braku diagramów pyłkowych dla tego terenu, przyjmuje się, że u schyłku okresu subborealnego — a więc w pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. — klimat był wilgotniejszy i cieplejszy niż współcześnie⁷. Natomiast w początkach okresu subatlantyckiego, który zsynchronizować można z drugą połową I tysiąclecia p.n.e., warunki klimatyczne były już porównywalne z obecnymi⁸.

Obszar Sambii u schyłku XIII w. pokryty był w około 70% lasami. Ich koncentracje występowały przede wszystkim we wschodniej i północnej części półwyspu, o czym pośrednio świadczą duże kompleksy leśne (b. Fritzen— i Warnicker Forst) istniejące współcześnie. Tereny nie zalesione znajdowały się wzdłuż zachodniego wybrzeża półwyspu oraz w dolinach większych rzek, przede wszystkim: Nelmy, Primorskiej, Grajewki i Zielenogradki.

Głównym bogactwem naturalnym półwyspu jest bursztyn. Jego wybrzeże nazywane jest „bursztynowym”, gdyż znajduje się tu około 94 % światowych zasobów tego surowca. Układ formacji rysujących się w obrywkach wysokich brzegów półwyspu uwidacznia płytkie zaleganie glaukonitowego piasku, w którym występuje bursztyn. Znajdująca się pod utworami piasku kurzawkowego warstwa bursztynonośna osiąga w klifie północnego brzegu miąższość aż 2 m⁹. Najbardziej wypłyca się w rejonie Filina (b. Klein Kuhren) i Primorja (b. Gross Kuhren), a zwłaszcza Rybnoje (b. Loppönnen) i Zaostrowia (b. Rantau), gdzie jej strop znajduje się na poziomie morza. Jeszcze zasobniejsze w bursztyn jest zachodnie wybrzeże Półwyspu Sambijskiego. Warstwy bursztynodajne układają się tu w ten sposób, że najwyżej występują w północnej części, gdzie w okolicy Donskoje (b. Gross Dirschkeim) zalegają na wysokości około 4 m n.p.m., przy przeciętnej grubości wynoszącej 1,5 m. Im bardziej na południe, tym formacje te obniżają się i zwiększają swoją miąższość, by w rejonie Jantarnego (b. Palmnicken-Kraxteppelin) zejść do głębokości 6 m poniżej przy miąższości przekraczającej 7 m, a więc ich strop znajduje się jeden metr powyżej poziomu morza.

W opracowaniu tym przyjęto uproszczony schemat chronologiczny, według którego I tysiąclecie p.n.e. podzielono na trzy fazy:

- faza I (zwana też „późnobrązową”) obejmuje IV—VI okres epoki brązu (dalej: EB), a więc przedział czasowy między X a VI wiekiem p.n.e.;
- faza II, określana również „wczesnożelazną”, mieści się między V a II wiekiem p.n.e., obejmując czas między okresem halsztackim D (dalej: Ha D) a środkowym okresem lateńskim (LT B);
- faza III („przedrzymska”), datowana jest na schyłek II oraz I wiek p.n.e., czyli na tzw. młodszy okres przedrzymski.

Na Półwyspie Sambijskim odkryto dotąd sto sześćdziesiąt dwa stanowiska archeologiczne z I tysiąclecia p.n.e., w tym aż sto trzydzieści nekropoli kurhanowych, w obrębie których zarejestrowano łącznie co najmniej czterysta trzy kurhany. Ponadto odnotowano trzy cmentarzyska płaskie, sześć osiedli, jedenaście skarbów oraz trzynaście znalezisk luźnych. Obszar ten jest rejonem

7 J. Stasiak, *Holocen Polski północno-wschodniej*, Warszawa, 1971, s. 71.

8 J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław 1973, s. 244.

9 G. Berendt, *Vorbemerkungen zur geologischen Karte der Provinz Preußen*, SPÖG, 1866, t. VII, ss. 73 - 76.

największej koncentracji punktów osadniczych o długotrwałym okresie użytkowania, funkcjonujących często w przedziale czasowym od IV/V EB do młodszego okresu przedrzymskiego.

Jak wykazała analiza chronologiczno-typologiczna zabytków, czas powstania i użytkowania co najmniej siedemdziesięciu dwóch stanowisk należy odnieść do młodszych okresów EB. Część z nich użytkowana była także w II fazie chronologicznej, co razem z nowo powstałymi daje liczbę stu trzydziestu punktów osadniczych.

Z ogólnej liczby trzydziestu trzech stanowisk datowanych na młodszy okres przedrzymski znakomita większość funkcjonowała już w fazie poprzedniej. Tylko kilka z nich przetrwało w strukturach wczesnożelaznych do pierwszych wieków naszej ery.

Powyższa globalna statystyka stanowisk archeologicznych zanotowanych w obrębie Półwyspu Sambijskiego prowadzi do wniosku, że obrazują one poszczególne etapy powstawania, rozwoju i zaniku konkretnej struktury osadniczej funkcjonującej w określonym czasie i terytorium. Jej ewentualne korzenie demograficzne i kulturowe w starszych układach osadniczych oraz kontynuacje w innych jakościowo uwarunkowaniach mogą zostać zaobserwowane w szczegółowej analizie lokalnych ugrupowań strefowych.

Punkty osadnicze z późnych okresów EB zanotowane zostały na całym niemal półwyspie, z wyjątkiem jego części środkowej. Reprezentowane są głównie przez cmentarzyska kurhanowe, w których sąsiedztwie nie zarejestrowano żadnych śladów osiedli ani obozowisk. Jedyne trzy cmentarzyska płaskie (Bałtjisk (b. Pillau), stan. II; Filino; Pokrowskoje (b. Sorgenau), stan. II) zlokalizowano w pobliżu zachodniej i północnej krawędzi półwyspu. Brak śladów osiedli — z wyjątkiem trzech (Hołmy (b. Mülsen), stan. II), z których przynajmniej dwa użytkowane były przez dwie (Priegolskij (b. Moditten) lub trzy fazy chronologiczne (Gracziowka (b. Craam), stan. II) — może być wynikiem niedostatków badawczych, lecz sugeruje przede wszystkim niestabilność osadnictwa. Z drugiej jednak strony fakt istnienia dość rozległych cmentarzysk, użytkowanych przez kilka pokoleń, osłabia tezę o dużej mobilności grup ludzkich obecnych na półwyspie. Można przyjąć, że wspólnoty użytkujące poszczególne cmentarze ograniczały zasięg swojej działalności osadniczej i gospodarczej do obszaru, którego centralnym punktem odniesienia był właśnie cmentarz. Zapewne w jego dalszym lub bliższym sąsiedztwie funkcjonowały osady nie umocnione, często przenoszone w inne miejsce, zgodnie z potrzebami mieszkańców. Śladów tych stanowisk nie zdołano uchwycić, ze względu na ich nikłą warstwę kulturową, prymitywizm zabudowy i późniejsze zniszczenia.

Analiza kartograficzna punktów osadniczych z późnych okresów EB pozwala na wydzielenie w obrębie półwyspu kilku stref działalności gospodarczej i osadniczej. Pierwsza obejmuje najbardziej bursztynodajne tereny, gdzie w pasie nadmorskim (o szerokości około 6 km) zachodniego i północnego wybrzeża odkryto na obszarze o łącznej powierzchni prawie 240 km² czterdzieści trzy stanowiska. Teren ten wyróżnia się największym zagęszczeniem punktów osadniczych z młodszych okresów EB w całej strefie południowo-wschodniego pobrzeża Bałtyku. W obrębie tego obszaru, gęsto rozlokowane stanowiska

(oddalone najczęściej 2,5—4 km jedno od drugiego) cechują się względnie równomiernym rozrzutem, z wyjątkiem rejonu Zaostrowia, gdzie na terenie o powierzchni około 10 km² odkryto pięć cmentarzysk kurhanowych. Druga, rozleglejsza strefa intensywnego zasiedlenia z młodszych okresów EB wydziela się we wschodniej części makroregionu, gdzie na obszarze o powierzchni prawie 310 km² naliczono osiemnaście stanowisk. Punkty osadnicze nie tworzą tu wyraźnych skupisk, z wyjątkiem trzech nekropoli kurhanowych z b. Fritzen Forst, stan. I, III i VII. Przeciętna odległość między stanowiskami mieści się w przedziale 6—9 km.

W II fazie punkty osadnicze występowały na prawie całym półwyspie. Nie zasiedlone były tylko zabagnione tereny przy Zalewie Wiślanym (w rejonie ujścia Grajewki, Nelmy i Primorskiej) oraz obszar sąsiadujący z nasadą Mierzei Kurońskiej (w dolnym biegu Kurowki i Zielenogradki), a więc tereny o wysokości bezwzględnej nie przekraczającej 5 m n.p.m. Słabiej zasiedlona była też centralna część półwyspu w okolicy wsi Kołosowka (b. Willgaiten) i Pieriesławskoje (b. Drugehnen). Największe zagęszczenie stanowisk II fazy występuje w najbardziej zasobnych w bursztyn rejonach półwyspu, gdzie w zachodniej i północnej jego części odkryto sześćdziesiąt osiem stanowisk. Obszar ten tworzy w zasadzie rozległą strefę koncentracji punktów osadniczych oddalonych od siebie z reguły od kilkuset metrów do 1,5 km (rzadziej odległości między nimi wynoszą 2—3 km). W strefie tej najwyraźniej bodaj rysują się dwa skupienia osadnicze — w rejonie b. Warnicker Forst oraz w okolicy Zaostrowia — oddzielone pasem pustki osadniczej o szerokości 2 km.

Mniej intensywnie zasiedlona była w tym czasie wschodnia część makroregionu, gdzie na obszarze o powierzchni prawie 420 km² odkryto trzydzieści cztery stanowiska, a odległość między nimi z reguły mieści się w granicach 4—6 km. Dość wyraźnie wydziela się tu skupisko nekropoli kurhanowych w lesie zwanym kiedyś Fritzen Forst.

Na Półwyspie Sambijskim zarejestrowano trzydzieści siedem osiedli obronnych¹⁰, z których dwanaście zbadano sondażowo, a pięć innych objęto szerszymi pracami wykopaliskowymi¹¹. W obrębie czterech obiektów lepiej rozpoznanych Družnoje (b. Mednicken), Gracziowka, Jantarnyj, Łogwino (b. Medenau) stwierdzono ślady zasiedlenia z I tysiąclecia p.n.e., a tylko stanowisko z b. Kringitten ma wyłącznie wczesnośredniowieczną metrykę¹². Znamienne jest, że niemal każde ze zbadanych osiedli usytuowanych na wysokich cyplach i półwyspach zawiera ślady użytkowania we wczesnej epoce żelaza w postaci warstwy kulturowej lub zabytków ruchomych¹³. Domniemywać zatem można, że większość grodzisk sambijskich, a zwłaszcza obiektów wysoczyznowych, ułożono w miejscach zasiedlonych już we wczesnej epoce żelaza. Sugeruje to,

10 H. Crome, *Führer zu den frühgeschichtlichen Burgwallen im Samlande, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* (dalej: PB), 1940, t. 34, s. 82.

11 F. D. Gurevič, *Iz istorii jugo-wostocznój Pribaltiki w I tysiacletii n. e.*, Materiati i Issledowanija po Archeologii SSSR, 1960, nr 76, ss. 333—447.

12 C. Engel, *Die „Schwedenschanze“ von Kringitten, Kr. Fischhausen, Elbinger Jahrbuch. Zeitschrift der Elbinger Altertumsgesellschaft und der städtischen Sammlungen zu Elbing*, 1938, z. 15, ss. 157—166.

13 F. D. Gurevič, op. cit., ss. 343—346.

że liczba wysoczyznowych osiedli założonych w tym czasie była wielokrotnie większa niż wynika to z rozpoznanych faktów.

We wczesnej epoce żelaza w całej leśnej strefie Europy Wschodniej, włączając w nią południowo-wschodnie pobrzeże Bałtyku, wyrazem stabilizacji osadnictwa są osiedla lokowane na wysokich, półwyspowo ukształtowanych brzegach rzek i jezior oraz na górnych platformach wzniesień morenowych. Początkowo zapewne zasiedlona przestrzeń ogrodzona była palisadą, zastępowaną stopniowo wałem kamiennieo-ziemnym i fosą. Analogiczne formy umocnień zarejestrowano też w obiektach z Półwyspu Sambijskiego (np. Gracziowka, Jantarnyj). Wszystkie osiedla sambijskie o wczesnożelaznej metryce ulokowane zostały na wysokich cyplach, półwyspach, albo mocno wypiętrzonych wzniesieniach morenowych. Ich powierzchnie użytkowe liczą przeważnie 9—13 arów (Gracziowka, Matrosowo (b. Uggehenen), rzadziej osiągając dwadzieścia pięć arów (Družnoje, Łogwino). Zabudowa mieszkalna koncentrowała się najpewniej wzdłuż umocnień (Jantarnyj).

Z założeń obronnych o nieokreślonej chronologii warunkom lokalizacji i wyglądu zewnętrznego osiedli wczesnożelaznych odpowiadają obiekty z: Bogatoje (b. Pokirben), Czechowa (b. Godnicken), b. Ellerhaus, b. Galtgarben, Kumaczewa (b. Pojerstieten), Pionierskij (b. Herrenwalde), Podgornoje (b. Ziegenberg), Wietrowa (b. Ekritten) oraz Okuniewa (b. Nodems). Położenie większości w rejonach koncentracji cmentarzysk kurhanowych i skarbów (np. b. Barthenen, Bieriezniki (b. Spinnerhaus) oraz b. Ellerhaus) wzmacnia prawdopodobieństwo ich powstania we wczesnej epoce żelaza.

Oprócz wymienionych wcześniej koncentracji stanowisk, wyraźnie rysuje się skupienie osadnicze w górnym biegu Primorskiej, w obrębie którego zarejestrowano szesnaście cmentarzysk kurhanowych oraz skarb z Jenisiejewa (b. Wilkau). Z młodszych okresów EB pochodzi siekierka typu Littauesdorf z Powarowki (b. Kirpehnen), cmentarzysko płaskie z Pokrowskoje, stan. II, a także wzniesione w tym czasie kurhany w: b. Ellerhaus, Krugłowie (b. Polennen), stan. I, II, Putiłowie (b. Gauten), stan. II, Rakuszinie (b. Lesnicken), Ramienskoje (b. Klein Norgau), Russkoje (b. Germau) oraz Wierszkowie (b. Warschken), stan. I i II. W II fazie, w obrębie znakomitej większości cmentarzysk kurhanowych (b. Ellerhaus, Krugłowo, stan. I, II, Putiłowo, Russkoje, Wierszkowo, stan. I, II) kontynuowano chowanie zmarłych, a także założono nowe nekropole w: Jenisiejewie, stan. II, b. Jouglauken, Krugłowie, stan. III, b. Linkau, stan. II, Okuniewie, Pokrowskoje, stan. I, III, Powarowce, stan. III, Putiłowie, stan. I oraz b. Trulick. We wczesnej epoce żelaza zdeponowano też ukryty w naczyniu glinianym skarb z Jenisiejewa zawierający czterdzieści jeden przedmiotów z brązu¹⁴. O stabilności zasiedlenia w tym czasie rejonu górnego biegu Primorskiej świadczą również osiedla wysoczyznowe w: Czechowie, b. Ellerhaus, Okuniewie oraz Russkoje. W obrębie trzech nekropoli kurhanowych tego skupienia stwierdzono kontynuację użytkowania od późnych okresów EB (Wierszkowo, stan. I, II), względnie II fazy (Pokrowskoje, stan. I) do młodszego okresu przedrzymskiego, natomiast trzecie cmentarzysko (Powarowka, stan. II)

¹⁴ C. Engel, *Vorgeschichte...*, ss. 252—253.

(„wczesnożelaznych”) układach przestrzennych. Główny czynnik różnicujący, czyli zmiana preferencji w lokowaniu osiedli (w obrębie nisko położonych form geomorfologicznych), nie ma wymiaru lokalnego. Tendencja ta jest również wyraźnie czytelna na innych obszarach, m.in., na Pojezierzu Iławskim i Mrągowskim oraz w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich.

Nie ulega zatem wątpliwości, że zanik cmentarzysk kurhanowych i wysoczyznowych osiedli obronnych u schyłku I tysiąclecia p.n.e. nie był wynikiem np. przegrupowań osadnictwa lub kataklizmu demograficznego, lecz wyrazem strukturalnych przekształceń osadnictwa. Wskazuje na to m.in. zmniejszenie się w pierwszych wiekach n.e. liczby cmentarzy przy wyraźnym wzroście ich wielkości.

W celu uzyskania większej liczby informacji o zasadach kształtowania się, rozwoju oraz stabilizacji osadnictwa w I tysiącleciu p.n.e. na Półwyspie Sambijskim, wnikliwej analizie poddano rejon wyróżniający się koncentracją obiektów archeologicznych z wszystkich faz chronologicznych położonych w okolicy b. Warnicker Forst, w północno-zachodniej partii półwyspu.

Szczegółowej analizie poddano rejon Swietłogorska (b. Rauschen-Cobjeiten) o powierzchni prawie 90 km², rozciągający się od brzegu morskiego w głąb półwyspu, który obejmuje dorzecze b. Gausup-Schlucht, Schingraben oraz Rauschener Mühlfließ. Teren ten charakteryzuje się równinnym krajobrazem, poprzecinanym głębokimi wąwozami wymienionych strumieni.

Zasiedlenie tego rejonu w młodszych okresach EB dokumentuje trzynaście cmentarzysk (b. Birkenhof, stan. I—III; Dworiki (b. Klein Dirschkeim), stan. I—II; Mołodogwardiejskoje (b. Finken); Otradnoje (b. Georgenswalde); Primo-rje; Tołbuchino (b. Alt Katzkeim); b. Warnicker Forst, stan. I, III—V), zawierających od jednego (Dworiki, stan. II) do kilkunastu kurhanów (Warnicker Forst, stan. III). Z trzech wysoczyznowych osiedli obronnych zarejestrowanych w tym rejonie tylko obiekt w Gracziowce badany był wykopaliskowo. Założony został na wysokim cyplu, bronionym z trzech stron głębokimi parowami b. Rauschener Mühlfließ i jej dopływów. Osiedle to posiadało majdan o powierzchni dziewięciu arów, oddzielony od zachodu suchą fosą²⁵. Ślady osadnictwa z młodszych okresów EB odkryto tylko we wschodniej części, w najniższej warstwie. W odległości prawie 0,5 km na zachód zbadano pojedynczy kurhan (b. Warnicker, stan. V), o chronologii mieszczącej się w ramach I fazy²⁶. Z osiedlem w Gracziowce wiązać też chyba można cmentarzysko w b. Plinken, które oddalone jest około 0,9 km na południe²⁷.

Podobną wielkość i lokalizację ma wysoczyznowe osiedle w Bogatoje, jednak bardzo ograniczony zakres badań (dwa sondáže o łącznej powierzchni 8 m²) nie pozwolił na określenie jego chronologii²⁸.

25 F. D. Gurevič, *Niektóre dane o osadach i grodziskach Sambii*, Rocznik Olsztyński, 1959, t. II, ss. 208—211.

26 K. Stadie, *Die Hügelgräber und prähistorischen Wohnstätten der Warnicker Forst*, PB, t. 23, cz. 2, ss. 389—393.

27 E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau—Berlin 1908, s. 117; M. J. Hoffmann, *Zapomniane materiały archiwalne do historii badań obrządku pogrzebowego w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza na Półwyspie Sambijskim*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1990, nr 1, s. 27.

28 H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens*, PB, 1940, t. 34, s. 102; F. D. Gurevič, *Iz istorii*, s. 432, ryc. 31.

Z młodszych okresów EB pochodzi również skarb brązowych bransolet ze Swietłogorska²⁹.

Z analizy kartograficznej obiektów zaliczonych do I fazy wynika, że w rejonie b. Warnicker Forst powstały następujące skupienia osadnicze:

W pobliżu wybrzeża morskiego, charakteryzującego się wyjątkowo dogodnymi warunkami eksploatacji bursztynu rozwinęło się — w dolnym i środkowym biegu b. Rauschener Mühlfließ i Gausup-Schlucht — skupienie powstałe na bazie osadnictwa ze starszych okresów EB. Na obszarze o powierzchni ok. 15 km² rysuje się tu zwarty mikroregion złożony z ośmiu punktów osadniczych. O stabilności zasiedlenia tego terenu świadczą rozległe cmentarzyska (Otradnoje, b. Warnicker Forst, stan. I, III—V) oraz osiedle w Gracziowce. Na zamożność mieszkańców mikroregionu wskazywać może depozyt ze Swietłogorska oraz relatywnie bogate wyposażenie grobów w wyroby brązowe.

Kolejne skupienie osadnicze ukształtowało się w północno-zachodniej części rejonu, gdzie na terenie o powierzchni 12 km² zarejestrowano sześć cmentarzysk. Większość z nich (b. Birkenhof, stan. I—III; Tołbuchino) znajduje się na zapleczu wybrzeża, natomiast w pobliżu brzegu morskiego odnotowano w dolnym biegu b. Schingraben tylko dwa obiekty — w Mołodogwardiejskoje oraz w Primorje. Ten brak ciężenia osadnictwa ku wybrzeżu wynika zapewne z faktu, że w tym odcinku klifu warstwy bursztynonośne zalegają względnie głęboko, już poniżej poziomu morza. Nie odnotowano wprawdzie w obrębie tego skupienia osiedli, jednak nie można wykluczyć ich istnienia. Mianowicie, w odległości 0,8 km na zachód od ujścia do morza b. Schingraben odkryto w obrębie płaskiego cmentarzyska w miejscowości Filino kilka popielnic oraz naczynie wypełnione ziarnami pszenicy orkisz. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z nekropolą usytuowaną w obrębie osiedla — przypadkiem dość często spotykanym na Pojezierzu Iławskim i Olsztyńskim.

W odległości kilku km od tego skupienia zarejestrowano na krańcu rejonu dwa cmentarzyska kurhanowe w miejscowości Dworiki. W bliskim sąsiedztwie jednej z tych nekropoli (Dworiki, stan. II) znajduje się osiedle wysoczyznowe w miejscowości Bieriezniki, zwane niegdyś przez ludność miejscową „Der Kleine Hausenberg”³⁰. W wykopie sondażowym otworzonym w latach pięćdziesiątych odkryto warstwę kulturową o miąższości 20—25 cm, a w niej fragmenty ręcznie lepionych, grubościennych naczyń o baniastych brzuścach.

Skupienia te wyraźnie rozwinęły się demograficznie i terytorialnie w II fazie chronologicznej. W obrębie prawie każdego założone zostały nowe nekropole. Ulokowano je w miejscach wskazujących na zwiększenie zasięgu okupacji osadniczej konkretnych skupień.

W dorzeczu b. Rauschener Mühlfließ powstały nowe cmentarze w Swietłogorsku oraz w b. Kirtigehnen i Kliukwiennoje, co świadczy o poszerzeniu strefy penetracji osadniczej o wzniesienia morenowe na wschód od tej rzeki oraz rejon jej górnego biegu. O stabilizacji ekumen zasiedlonych już wcześniej wnioskować można po budowie licznych kurhanów w obrębie

29 E. Šturms, *Die ältere Bronzezeit im Ostbalticum*, Berlin 1936, s. 27; J. Dąbrowski, *Zabytki metalowe epoki brązu między dolną Wisłą a Niemnem*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 179.

30 H. Crome, *Führer*, s. 34.

nekropoli użytkowanych w młodszych okresach EB (Otradnoje, b. Warnicker Forst, stan. I, III—IV). W dalszym ciągu użytkowane było osiedle w Gracziowce, stan. II. Z tej fazy pochodzą najpewniej ślady jego stałej zabudowy — relikty domostw lub budynków gospodarczych³¹. Prawdopodobnie też we wczesnej epoce żelaza oddzielono suchą fosą plateau cypla od jego nasady, wzmacniając obronność tego obiektu.

Również skupienie osadnicze w okolicy miejscowości Dworiki rozwinęło się pod względem terytorialnym, ciągnąc w kierunku północnym, w rejon górnego biegu b. Rauschener Mühlfließ. Zaprzestano pochówków w kurhanie z Dworik, stan. II, jednak kontynuowano grzebanie zmarłych w drugiej nekropoli z tej miejscowości. Powstały nowe cmentarze w b. Lindenberg i Wilhelmshorst. Na wzrost zamożności osadników tego skupienia wskazuje skarb ośmiu naramienników z taśmy brązowej ukryty pod dużym kamieniem w b. Grünwalde³².

Jedynie skupienie usytuowane w północno-zachodniej części rejonu nie zwiększyło chyba swojego terytorium. W II fazie opuszczone zostały położone w strefie wybrzeża morskiego nekropole w Mołodogwardiejskoje i Primorje. Centrum skupienia pozostało — jak w młodszych okresach EB — na lądowym zapleczu wybrzeża, gdzie wprawdzie nie założono innych cmentarzy, jednak większość z już istniejących rozbudowano o nowe kurhany (Birkenhof, stan. I—III, Tołbuchino). Kontynuowano też chowanie zmarłych w grobowcach wzniesionych jeszcze w I fazie³³.

Pierwotną liczbę kurhanów w kompleksie osadniczym w rejonie b. Warnicker Forst szacowano na około pięćset. Jest ona z pewnością zawyżona, chociaż zapewne niewiele, skoro tylko w północnej części tego masywu leśnego odkrył K. Stadie w latach 1912—1914 ponad siedemdziesiąt kurhanów³⁴, a kilkanaście lat później zarejestrowano ich w całym b. Warnicker Forst sto osiemdziesiąt pięć³⁵.

W młodszym okresie przedrzymskim funkcjonowały skupienia osadnicze ukształtowane wcześniej. Pewnym zmianom uległy jednak układy przestrzenne stanowisk w ich obrębie, co nastąpiło wskutek opuszczenia niektórych cmentarzysk i założenia nowych.

W dorzeczu b. Gausup-Schlucht i Rauschener Mühlfließ nadal użytkowane było osiedle wysoczyznowe w Gracziowce, w obrębie którego stwierdzono jednak tylko nikłe ślady osadnictwa. Kontynuowano również cmentarzyska w Kliukwiennoje oraz b. Warnicker Forst, stan. III. Zaprzestano chowania zmarłych w nekropolach w: b. Kirtigehnen, Otradnoje, b. Plinken, Swietłogorsku oraz b. Warnicker Forst, stan. I, IV, V. Założono natomiast nowe cmentarze w b. Warnicker Forst, stan. II oraz w Gracziowce, stan. I. Szczególnie interesujące jest to drugie, założone w obrębie nisko położonej formy geomorfologicznej, w odległości 0,5 km na wschód od osiedla wysoczyznowego. Oprócz

31 F. D. Gurevič, *Niektóre dane*, ss. 209—210.

32 A. Bezenberger, *Bericht über das Geschäftsjahr*, PB, 1909, t. 22, s. 538; L. Okulicz, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, s. 171.

33 H. Dewitz, *Über Steinkistengräber (Lindenberg bei Czerwińsk und Birkenhof bei Heil. Creutz)*, SPÖG, 1873, t. XIII, s. 24; O. Tischler, op. cit., ss. 113—168.

34 K. Stadie, *Die Hügelgräber*, ss. 389—390.

35 W. Gaerte, *Vorgeschichtliche Ausgrabungen, Funde und Feststellungen in Ostpreußen während der Jahre 1925—1926*, Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit, 1927, t. III, s. 9.

zniszczonych grobów ciałopalnych odkryto tu też paleniska i jamy osadnicze³⁶. Założenie nowej osady według nie stosowanych dotąd reguł, którą ulokowano w pobliżu osiedla już istniejącego — jednak po drugiej stronie rzeki — traktować należy jako wyraz kształtowania się nowych układów osadniczych, preferujących niższe położone formy terenowe.

W skupieniu rozlokowanym w południowo-zachodniej części rejonu opuszczono większość punktów osadniczych. Jedynie w b. Lindenberg odkryto groby z młodszego okresu przedrzymskiego, które umieszczono na bruku wbudowanym w nasyp kurhanu wzniesionego we wczesnej epoce żelaza³⁷. Sugeruje to wyraźny regres demograficzny i gospodarczy tego mikroregionu osadniczego.

W skupieniu uformowanym w północno-zachodniej partii rejonu założono tylko jeden cmentarz — na wzgórzu zwanym niegdyś „Górą Końca Świata”, w b. Schalben³⁸. Zaprzestano użytkowania cmentarzysk kurhanowych w b. Birkenhof, stan. II i Tołbuchinie. Funkcjonowały natomiast nadal dwa inne z b. Birkenhof (stan. I, III). Znamienne jest, że w obrębie tych nekropoli nie wznoszono już nowych kurhanów, lecz chowano zmarłych w obiektach zbudowanych wcześniej, przy czym liczba pochówków była wyraźnie mniejsza niż uprzednio³⁹. Z jednej strony jest to świadectwem opuszczenia niektórych siedlisk, z drugiej zaś przejawem znacznej stabilizacji określonych ekumen, a nawet pewnego konserwatywności ich mieszkańców, który wynikał zapewne z braku potrzeby zajmowania nowych terenów w użytkowanie gospodarze.

Wszystkie nekropole o długotrwałym okresie funkcjonowania liczyły znacznie mniej grobów z młodszego okresu przedrzymskiego, niż z fazy wczesnożelaznej. W połączeniu z globalnym zmniejszeniem w III fazie liczby stanowisk archeologicznych, świadczy to o regresie demograficznym w tym czasie rejonu b. Warnicker Forst.

Generalnie dyspersja stanowisk na tym obszarze charakteryzuje się wyraźną „gniazdowością”. We wszystkich trzech fazach chronologicznych skupienia punktów osadniczych oddzielone są terenami nie zasiedlonymi, znajdującymi się na obrzeżach stref zwartego osadnictwa. Te swoiste „anekumeny” pełniły najpewniej funkcję rezerw siedliskowych, które w razie potrzeby mogły być zagospodarowane. Duża stabilność skupień osadniczych na tym obszarze, wyrażona m.in. marginalnym wykorzystaniem wspomnianych rezerw świadczy o istnieniu dostatecznie trwałych źródeł utrzymania mieszkańców tego obszaru. Dzięki solidnym podstawom gospodarczym (eksploatacja bursztynu, rybołówstwo morskie) nie zachodziła generalnie potrzeba zwiększania terytoriów eksploatowanych przez osadników określonych ekumen. Większość z nich funkcjonować więc mogła w niezmiennych układach terytorialno-przestrzennych przez kilka stuleci.

Bardziej czytelne zmiany strukturalne osadnictwa tego kompleksu nastąpiły dopiero w pierwszych wiekach n.e. Ich wyrazem jest wyraźne zmniejszenie liczby nowo zakładanych cmentarzy, przy skokowym wzroście ich wielkości (niektóre,

36 K. Stadie, *IIügelgräberfunde*, ss. 383—389.

37 F. A. Meckelburg, *Altertums-gesellschaft Prussia*, *Altpreußische Monatsschrift*, der Neuen Provinzial-Blätter, vierte Folge, 1874, t. XI, s. 84.

38 E. Hollack, *Erläuterungen*, s. 142.

39 O. Tischler, op. cit., ss. 115—128.

np. Swietłogorsk, stan. I, liczyły nawet do czterystu pochówków⁴⁰. Oprócz nekropoli lokowanych na terenie dawnych, „wczesnożelaznych” skupień osadniczych (np. Swietłogorsk, stan. I, II; Gracziowka), powstawały inne — m.in. Bogatoje, Żurawlewka), które zakładano na obszarach traktowanych wcześniej jako rezerwy siedliskowe.

Generalnie w skali całego Półwyspu Sambijskiego układy punktów osadniczych w odniesieniu do sieci hydrograficznej cechują niezwykle stabilne i konsekwentnie przestrzegane w ciągu całego I tysiąclecia p.n.e. reguły. W wielu przypadkach stwierdza się ciągłość funkcjonowania powstałych struktur osadniczych przez wszystkie trzy fazy chronologiczne.

Jedną z tych reguł nakazywała lokowanie siedlisk w obrębie wyniosłości terenu przylegających do doliny rzeki lub mniejszego cieków wodnego. Stąd najpewniej wynikały koncentracje osadnicze w pasmach wzniesień morenowych wyróżniających się w monotonnym, równinnym krajobrazie półwyspu.

Niezmiennie przez całe I tysiąclecie p.n.e. pozostawały też zasady lokowania osiedli w obrębie określonych typów geomorfologicznych. We wszystkich trzech fazach preferowano kulminacje wzniesień górujących nad krawędziami dolin, rzadziej zakładając osiedla w obrębie krawędzi dolin.

Inne zasady związane były z ówczesnymi możliwościami gospodarczego wykorzystania środowiska naturalnego wyrosłego na określonym typie gleb. Z analizy dyspersji punktów osadniczych wynika preferencja we wszystkich trzech fazach chronologicznych gleb brunatnych właściwych wytworzonych z glin zwałowych i ilów oraz pływów i brunatnych kwaśnych wytworzonych z glin zwałowych, pyłów i ilów.

Jedną z bardziej charakterystycznych i czytelnych na podstawie źródeł archeologicznych cech osadnictwa Półwyspu Sambijskiego jest stabilność strefi zwartego zasiedlenia. Należy przypuszczać, że jest to przejaw wykształcania określonych form organizacyjno-gospodarczych możliwych do realizacji tylko na ograniczonym terytorialnie, wydzielonym obszarze. Zauważyć można także pewną ruchliwość osadniczą w obrębie poszczególnych skupień, a więc na poziomie najniższego szczebla tworzonej organizacji społecznej. Wiązała się ona zapewne z dążeniem do trwałej okupacji osadniczej najbardziej dogodnych pod względem gospodarczo-ekologicznym rejonów każdej strefy. Była również najprostszym sposobem likwidacji przeludnienia ekumen o długotrwałej tradycji zasiedlenia, a także ewentualnego przyjmowania przybyszów z innych terenów.

Podstawową barierą utrudniającą rekonstrukcję osadnictwa półwyspu jest brak danych demograficznych. Wynika to ze słabego rozpoznania osiedli. Prawie nieużyteczne dla tego celu są też cmentarzyska, gdyż w przypadku zdecydowanej większości rozkopanych kurhanów nie dysponujemy informacjami co do liczby pochowanych osobników w rozbiciu na poszczególne fazy chronologiczne.

Generalnie najliczniej zaludniona była strefa wybrzeża, gdzie wydziela się kilka skupień osadniczych funkcjonujących w miejscach o najłatwiejszym dostępie do warstw bursztynonośnych (np. rejon b. Warnicker Forst, miejscowości Jantarnyj oraz Zaostrowia). W obrębie tych skupień rysują się —

⁴⁰ Por. np. J. Jaskanis, op. cit., ss. 327—328.

głównie w pobliżu ujść rzek do Bałtyku — koncentracje stanowisk sygnalizujące istnienie określonych struktur społeczno-terytorialnych.

Rozrzut stanowisk archeologicznych z zabytkami i surowcem bursztynowym dowodzi, że podstawą gospodarki osadników sambijskich była eksploatacja i dystrybucja „złota północy”. Wobec braku technicznych możliwości nie można domniemywać, że pozyskiwano go metodą górniczą. Przyjąć więc trzeba, że surowiec ów zbierano głównie na plażach. Wielce prawdopodobne jest również, że wydobywany był w wyniku eksploracji wschodni warstw bursztynodajnych, które wyraźnie widoczne były — i są — w obrywkach klifowych brzegów Półwyspu Sambijskiego. O stosowaniu tego sposobu pozyskiwania bursztynu w okresie wpływów rzymskich świadczy fakt, że w inventarzach trzech dużych skarbów tego surowca z miejscowości Pionierskij znaczny udział mają bryły względnie duże, o ostrych, nieobrobionych przez wodę krawędziach (informacja ustna Władimira Ivanoviča Kułakova). Metoda ta funkcjonowała powszechnie jeszcze w XVI, a nawet XVIII w.

Domniemywać można, że nie tylko największe bogactwo Sumbii przyciągało osadników do morza. Podstawę gospodarki żywieniowej ówczesnych mieszkańców półwyspu stanowiło najpewniej rybołówstwo morskie. Ważną rolę odgrywała też zapewne uprawa roślin, o czym świadczą znaleziska pszenicy z Gracziowki⁴¹ i ziaren odmiany orkisz z Filina⁴², a także hodowla zwierząt⁴³. Istotne znaczenie miało też zapewne myślistwo i zbieractwo.

Podkreślić należy istnienie w obrębie szczegółowo omówionego rejonu b. Warnicker Forst terenów nie zasiedlonych, usytuowanych na obrzeżach stref zwartego osadnictwa. Świadczy to o tym, że tworzące je ekumeny dysponowały nie tylko arealem użytkowym niezbędnym w określonej sytuacji demograficzno-gospodarczej, lecz również odpowiednią rezerwą siedliskową⁴⁴. Przydatność osadnicza takiej rezerwy była w znacznym stopniu zdeterminowana jej wielkością, pozwalającą lub nie na powstawanie innych ekumen.

Reasumując, stwierdzić można, że:

— we wczesnej epoce żelaza nastąpił na Półwyspie Sambijskim znaczny wzrost demograficzny w porównaniu z późnymi okresami EB;

— osadnictwo półwyspu cechuje się generalnie wyraźną stabilnością stref zwartego zasiedlenia, będącą najpewniej przejawem kształtowania się formacji społeczno-gospodarczych możliwych do realizacji tylko na określonych pod względem geograficzno-przyrodniczym, ograniczonych terytorialnie obszarach;

— przez całe I tysiąclecie p.n.e. niezmiennie w zasadzie pozostawały preferencje w zakresie wyboru środowiska wyrosłego na określonym typie gleb. Wykorzystywano przede wszystkim formacje płowe i brunatne kwaśne oraz brunatne właściwe wytworzone z glin zwałowych i ilów;

— mała wewnętrzna ruchliwość osadnicza i wyjątkowa stabilizacja zasiedlenia Półwyspu Sambijskiego opierała się głównie na trwałych, niewyczerpanych podstawach gospodarczych (przede wszystkim pozyskiwaniu bursztynu i jego

41 F. D. Gurevič, *Niektóre dane*, s. 210.

42 D. Bohnsack, *Neue Bodenfunde*, Altpreußen, 1938, t. 4, s. 58.

43 F. D. Gurevič, *Iz istorii*, ss. 328—330.

44 Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski, *Zasiedlenie regionu Lednicy w pradziejach i średniowieczu w świetle dotychczasowych badań*. W: *Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego*, Poznań 1991, ss. 35—38.

wymianie oraz najpewniej rybołówstwie morskim) oraz wynikała z uwarunkowań środowiskowych, z których pierwszorzędne znaczenie miało izolowane położenie półwyspu;

— przez całe I tysiąclecie p.n.e. utrzymywała się tradycja związku siedlisk z dolinami rzek i strefą wybrzeża morskiego, przy czym w II fazie zarysowuje się tendencja do zmiany miejsc lokowania osiedli w wyżej położone formy krajobrazowe. Tendencji tej towarzyszył zwyczaj podkreślania naturalnie obronnych walorów wybranych miejsc, poprzez sztuczne umocnienia. Wymagało to dużego nakładu pracy i czasu, co uznać należy za jedną z głównych cech stabilizacyjnych osadnictwa. Odnotować też trzeba, że w niektórych dwuczłonowych osiedlach wysoczyznowych zasiedlona była tylko część mniejsza (np. Gracziowka). Jest zatem wielce prawdopodobne, że rozleglejsza część majdanu wykorzystywana mogła być np. jako zagroda dla zwierząt hodowlanych.

Moment pojawienia się tych symptomów stałego zasiedlenia przypada na połowę I tysiąclecia p.n.e., można go więc zsynchronizować z czasem pojawienia się cech kulturowych utożsamianych z bałtyjskimi, m.in. wyrobem naczyń o kulistych dnach, a także masowym upowszechnieniem się zwyczaju budowy grobowców kurhanowych.

Die Anfänge der Stabilisierung der Besiedelung im Preußenland in der Beleuchtung der Besiedelungsanalyse der Halbinsel Samland

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im vorliegenden Beitrag wurde ein vereinfachtes Chronologieschema übernommen, demzufolge 1. Jahrtausend v.u.Z. in drei Phasen geteilt wurde.

— 1. Phase (auch „Spätbronzezeit“ genannt) umfaßt die 4. bis 6. Periode der Bronzezeit (weiter: BZ), also die Zeitspanne zwischen dem 10. und 6. Jh. v.u.Z.;

— 2. Phase, auch als „Früheisenzeit“ bezeichnet, ist zwischen dem 5. und 2. Jh. v.u.Z. anzusiedeln, also zwischen der Hallstattperiode D (weiter: Ha D) und der mittleren Periode von La Tene (LT B);

— 3. „vorrömische“ Phase, wird gegen Ende des 2. und im 1. Jh. v.u.Z. datiert, also in der sogenannten jüngeren vorrömischen Periode.

Auf der Halbinsel Samland wurden bisher 162 archäologische Stände aus dem 1 Jt. v.u.Z. entdeckt, darunter ganze 130 Hügelgräberfelder, drei flache Gräberfelder, sechs Siedlungen, elf Schätze und dreizehn lose Funde. Dieses Gebiet umfaßt die meiste Konzentrierung der Siedlungspunkte von langer Nutzungszeit, die oft in der Zeitspanne zwischen der 4./5. BZ bis zur jüngeren vorrömischen Periode funktionierten.

Wie die chronologisch-typologische Analyse der Funde erwiesen hat, die Zeit der Entshung und Nutzung von mindestens 72 Ständen soll den jüngeren Perioden der BZ zugeordnet werden. Ein Teil von ihnen wurde ebenfalls in der 2. chronologischen Phase genutzt, was die Gesamtzahl von 130 Siedlungspunkten zusammen mit den neugegründeten ergibt.

Von der Gesamtzahl der 33 für die jüngere vorrömische Periode datierten Stände funktionierte die überwiegende Mehrheit bereits in der vorhergehenden Phase. Nur einige von ihnen konnten innerhalb der früheisenzeitlichen Strukturen bis zu den ersten Jahrhunderten u.Z. überdauern.

Die Siedlungspunkte späterer Perioden der BZ treten auf der gesamten Halbinsel auf, bis auf ihren mittleren Teil. Die kartographische Analyse der Stände aus jener Periode erlaubt, innerhalb der Halbinsel Samland einige Zonen der Wirtschafts- und Siedlungstätigkeit zu differenzieren. Die erste umfaßt die am meisten bernsteinreichen Gebiete, wo im meeresnahen Bereich (Breite ca. 6 km) der West- und Nordküste 43 Stände auf der Fläche von insgesamt fast 240 km² vorgefunden wurden. Die zweite, breiter angelegte Zone der intensiven Besiedelung aus den jüngeren Perioden der BZ, ist im östlichen Teil der Region zu bemerken, wo auf fast 310 km² Fläche 18 Stände vorgefunden wurden.

In der 2. Phase waren die Siedlungspunkte fast auf der gesamten Halbinsel zu sehen. Unbesiedelt blieben nur

die Sumpfbereiche am Frischen Haß und die Gegend am Ansatz der Kurischen Nehrung, also Gebiete von der absoluten Höhe von nicht mehr als 5 m ü.d.M. Die größte Ansammlung der Stände der 2. Phase befindet sich in den am meisten bernsteinreichen Teilen der Halbinsel, wo im Nord- und Westteil 68 Stände vorgefunden wurden.

Auf der Halbinsel Samland wurden 37 Wehrsiedlungen registriert, davon wurden 12 vorbereitend und 5 eingehend untersucht. Es ist markant, daß fast jede der erforschten Siedlungen auf den hohen Klippen und Halbinseln Spuren der Nutzung in der frühen Eisenzeit in Form einer Kulturschicht oder beweglicher Gegenstände beinhaltet.

In der frühen Eisenzeit kommt die Siedlungsstabilisierung im gesamten Waldstreifen Osteuropas durch Siedlungen auf hohen, halbinselförmig gestalteten Ufern von Flüssen und Seen sowie auf höheren Ebenen der Moränenhügel zum Vorschein. Ursprünglich blieb der besiedelte Raum durch Pfahlzaun umkreist, später ersetzt durch einen Erd-Stein-Wall und Wassergraben. Ähnliche Befestigungsformen sind auch im Samland anzutreffen.

Die typologisch-chronologische Analyse der Funde erlaubt, zur jüngeren vorrömischen Zeit 33 archäologische Stände zu zählen. Bereits dreißig von ihnen liegen im 6 km breiten Streifen direkt am West- und Nordufer der Halbinsel.

Für die Fragen der Besiedelung der Halbinsel Samland in der jüngeren vorrömischen Zeit ist der Vergleich von Raumplanungsformen der früheisenzeitlichen Stände gegenüber den Siedlungspunkten aus der älteren Periode römischer Einflüsse ausschlaggebend. Generell kann man annehmen, daß die Siedlungspunkte aus der Zeit römischer Einflüsse auf diesem Gebiet innerhalb der früheren („früheisenzeitlichen“) Raumplanungsformen auftreten.

Eines der aufgrund archäologischer Quellen am meisten lesbaren und charakteristischen Merkmale der Besiedlung Samlands ist die Stabilität von Zonen der geschlossenen Siedlung. Es ist anzunehmen, daß dies auf Entstehung bestimmter organisatorisch-wirtschaftlicher Formen, die nur innerhalb eines territorial eingeschränkten, bestimmten Gebietes verwirklicht werden konnten, zurückzuführen ist.

Abschließend kann man Folgendes feststellen:

— die Besiedlung der Halbinsel macht sich durch deutliche Stabilisierung der Zonen geschlossener Siedlung bemerkbar, die wahrscheinlich ein Merkmal der Entstehung gesellschaftlich-wirtschaftlicher Formen ist, die nur innerhalb eines territorial eingeschränkten, geographisch und naturbezogen bestimmten Gebietes verwirklicht werden konnten;

— die geringe innere Siedlungsbeweglichkeit und eine ausnahmsweise Stabilisierung der Besiedlung der Halbinsel Samland stütze sich auf feste, unerschöpfliche Wirtschaftsgrundlagen (vor allem die Bernsteinförderung und -umtausch sowie bestimmt der Meeresfischfang) und resultierte aus umweltbezogenen Gegebenheiten, von denen die isolierte Lage der Halbinsel die vorrangige Rolle spielte;

— innerhalb des gesamten 1. Jt. v.u.Z. blieb die Tradition der Bindung zwischen den Siedlungen mit Flußtätern und Meeresküsten bestehen, wobei in der 2. Phase die Tendenz zur Verlegung der Gründungsorte von Siedlungen in höher liegende Landschaftsformen vorliegt.

Der Zeitpunkt des Auftauchens dieser Symptome fester Besiedlung fällt in die 1. Hälfte des 1. Jt. v.u.Z., er könnte also mit dem Auftauchen von den als baltische bezeichneten Kulturmerkmalen synchronisiert werden, wie Herstellung von Gefäßen mit rundem Boden und der massenhaften Verbreitung des Bauart von Hügelgräbern.